

DRŽAVLJANSKE PRAKSE MLADIH Z VIDIKA DIGITALNE NEENAKOSTI IN INTERSEKCIONALNOSTI**

Povzetek. Politično vključevanje mladih se kaže kot ambivalentno in odvisno od številnih družbenih determinant, ki lahko ustvarjajo segregacijske učinke na delovanje različnih skupin mladih. Pomembno vlogo v stilih državljanstva mladih imajo komunikacijske tehnologije, zato avtorica v prispevku reflektira domet koncepta digitalne neenakosti pri pojasnjevanju politične (ne)aktivnosti mladih. V dopolnitev konceptu digitalne neenakosti, ki se opira na tehnološki determinizem, predlaga koncept intersekcionalnosti, ki omogoča družbeno umeščeno analizo heterogenosti mladih in komunikacijskih tehnologij za politično participacijo z obravnavo posameznikove ali skupinske specifične družbene lokacije, multiplih pripadnosti, pozicioniranosti v razmerjih moči, součinkovanja različnih domen življenja ter prepleta mikroidentitetnih, mezoorganizacijskih in makronormativnih ravni.

Ključni pojmi: digitalna neenakost, intersekcionalnost, mladi, državljanstvo, politična participacija

Uvod: Fragmentacija družbe ter spreminjanje konceptov politike, državljanstva in participacije

V refleksiji družbenih procesov avtorji v zadnjih desetletjih prepoznajo spremenjene razmere družbenosti v »pozni moderni« (Giddens, 1991), »družbi tveganja« (Beck, 1992) ali »dobi negotovosti« (Baumann, 2007), ki se odražajo v globalizaciji, mobilnosti, naraščajoči fleksibilizaciji dela, krčenju sistemov blaginje, spremembah v strukturi in dinamiki postmoderne družine ter nepredvidljivosti življenjskih potekov. Ti razvoji prispevajo k rahljanju skupnostnih pripadnosti ter fragmentaciji in individualizaciji družbe, v kateri se pluralnost družbenih skupin tudi s podporo sodobnih komunikacijskih tehnologij transformira v mrežno družbo (Castells, 1996). Fragmentirana družba vzpostavlja drugačne razmere za konstrukcijo identitet, odnos

* Dr. Majda Hrženjak, sociologinja, višja znanstvena sodelavka na Mirovnem inštitutu v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

do institucij ter širših družbenih pripadnosti, kot so spol, etničnost, razred ipd. Sodobne razmere družbenosti posameznika vpenjajo v mnogotere pripadnosti, ki vzpostavljajo fluidne, dinamične in raznolike identitetne okvire namesto (ali poleg) tradicionalnih stabilnih in enovitih identifikacijskih virov, ki jih omogočajo pripadnosti institucijam, kot so npr. cerkev, politična stranka, razred, nacija ali poklic (Buckingham, 2008).

Fragmentacija družbe vodi tudi v generacijske premike v stilih državljanstva ter normativnih predpostavkah politike in politične participacije (Bennet, 2008). Medtem ko moderni lik državljanja predpostavlja singularno lojalnost, identiteto in pripadnost (Isin, 2009), sodobne razmere večkratnih, različno intenzivnih in trajajočih pripadnosti in identifikacij odpirajo nove horizonte mišljenja sodobnega državljanstva. Državljanstvo postaja bolj reflektirano, večplastno in vključuje kompleksen zbir odnosov, zavez, identitet, vključenosti, odgovornosti do sebe, skupinskih pripadnosti, mrež in globalne skupnosti. Lister te spremembe reflektira v konceptu »živetega državljanstva« (*lived citizenship*), ki izpostavlja, da državljanstvo zadeva več kot zgolj pravice in dolžnosti, ter predstavlja zbir družbenih in političnih odnosov, praks in identitet, ki v součinkovanju proizvajajo občutek pripadnosti (Lister et al., 2007). Yuval Davis (1999) zastavlja sodobno državljanstvo kot večplastno (*multi-layered citizenship*), saj, kot pravi, v sodobnem svetu posamezniki niso povezani primarno in izključno z nacionalno državo, ampak hkrati pripadajo več kot zgolj eni politični skupnosti. Bennet zaznava generacijski premik v postindustrijskih demokracijah od dolžnostnostnega (*dutiful*) državljanskega stila, ki mu še vedno pripadajo starejše generacije in mnogi mladi, ki so pozicionirani v bolj tradicionalnih okoljih, k aktualizirajočemu (*actualizing*) modelu državljanstva, ki favorizira mrežni aktivizem rahlo povezanih vrstniških skupnosti, podprtih z interakcijami v digitalnem okolju, s katerim naslavljajo problematike, povezane z osebni vrednotami (Bennet, 2008). Politična participacija, ki v konvencionalnem dolžnostnostnem modelu državljanstva predpostavlja predvsem odnos med posameznikom in državo skozi dolžnost in pravico udeležbe na volitvah, članstva v političnih organizacijah in rednega informiranja o javnih zadevah, se v sodobnih razmerah družbenosti spreminja. Mladi, kot pokaže Stolle in Micheletti (2011) na primeru političnega potrošništva (*political consumerism*), kadar so politično aktivni, delujejo nekonvencionalno tako z vidika vsebin in lokacij, mrež mobilizacij, temporalnosti kot tudi z vidika stila političnega angažmaja. Preferirajo nehierarhične organizacijske strukture, ki omogočajo inovacijo, spontane akcije, vključenost, sporadičnost ter lahek vstop v angažma in izstop iz njega. Nenazadnje se s tem spreminja tudi sama koncepcija politike, ki poleg osredotočenosti na makroinstitucionalno in organizirano politiko ter interese (nacionalne) države pridobiva nove razsežnosti mikropolitike vsakdanjega življenja in specifičnih lokacij

ter hkrati odgovornost za temeljna vprašanja dobrobiti globalne človeške skupnosti, kar Bennet (2008) reflektira tudi kot možnost večje sofisticacije v razumevanju političnega.

Za institucionalno politiko, vlade in politične stranke tak družbeni kontekst pomeni, da morajo naslavljati visoko individualizirane, heterogene, dinamične politične preference, ki jih je težje identificirati kot homogene in stabilne, denimo razredne ali nacionalne preference. Nekateri avtorji menijo, da institucionalna politika ne zmore ustrezno integrirati teh sprememb, kar vodi v demokratični deficit v sodobnih družbah (Bennet, 2008), torej v situacijo, v kateri je vse večje število skupin in posameznikov izključenih iz politike, ker vlade in politične stranke v razmerah fragmentirane družbe niso sposobne vključujoče komunicirati in naslavljati diferenciranih interesov. Mlade nove razmere družbenosti še posebej zadevajo, saj odraščajo ali so že odrasli v tej novi kulturni, družbeni in ekonomski matrici, ki zanje pomeni spremembe v tvorjenju pripadnosti in oblikovanju družbenih identitet, pri čemer imajo pomembno vlogo spletne vrstniške mreže¹. Nove komunikacijske tehnologije (NKT) so vitalnega pomena za nove subjektivitete mladih v globalni fragmentirani družbi, saj jim omogočajo pomemben vir družbene in osebne identitete ter oblikovanja spletnih in drugih socializacijskih okolij. Hkrati pa NKT predstavljajo tudi vir alternativnih oblik državljske in politične kulture, s tem ko omogočajo nove oblike dostopa do javne sfere, nove oblike reprezentacij in kolektivnega organiziranja. Vse to zahteva temeljit premislek, kako politična participacija z uporabo NKT redefinira polje političnega in ali lahko NKT pripomorejo k zmanjševanju demokratičnega deficita, še posebej v primeru mladih, ki naj bi kot »digitalna generacija« razvijali nove oblike globalne politične zavesti. NKT naj bi se tako kazale kot rešitev za sodobni demokratični deficit, ker omogočajo državljanom, da avtonomno prispevajo k javni debati, in ker omogočajo državljsko participacijo, ki naj bi bila vključujoča in aktivna, pri čemer se poudarja, da je to še posebej pomembno za družbeno izključene skupine. NKT naj bi vodile v osebno in politično opolnomočenje, ker omogočajo mladim ali izključenim, da postanejo akterji in avtorji namesto objekti političnih intervencij odraslih in dominantnih elit. Vendar je evidenca, ki bi potrjevala te optimistične vizije, skromna. Prav tako niso dovolj raziskane digitalne oblike političnega vključevanja mladih, saj raziskave sledijo konvencionalnim normam politične participacije, kot so kvantitativne meritve udeležbe na volitvah, sodelovanje v institucionalni politiki, zlasti v političnih strankah, in informiranje v dnevem tisku, ter zato ne zmorejo zaznavati dejanskega političnega angažmaja mladih (Stolle in Micheletti, 2011).

¹ *S pojmom spletne vrstniške mreže označujemo druženje, komunikacijo in delitev skupnih interesov v digitalnem globaliziranem okolju.*

Na področju družboslovne teorije artikulacija spremenjenih razmer družbenega sproža »obrat k heterogenosti« in poudarek na raziskovanju razmerij med heterogenostjo in (ne)enakostjo (Siim, 2009). V analizah neenakosti v politični participaciji z uporabo NKT je ključen koncept digitalne neenakosti, ki tematizira neenakost v dostopu in veščinah uporabe NKT. Namen tega članka je refleksija dometa koncepta digitalne neenakosti pri analizi heterogenosti in neenakosti mladih v politični participaciji z uporabo NKT ter razmislak, kako lahko koncept intersekcionalnosti, feministični prispevek k analizam neenakosti, dopolnjuje koncept digitalne neenakosti. Kakšne interpretacije navidezne politične neaktivnosti mladih omogoča koncept intersekcionalnosti, kako lahko pojasnjuje razlike med mladimi? V prvem delu prispevka bosta na podlagi aktualnih mednarodnih študij predstavljena pojma digitalne neenakosti in interskacionalnosti ter razmerje med njima, v drugem delu bo intersekcionalnost uporabljena pri analizi politične (ne)aktivnosti mladih z uporabo NKT, sledil bo vpogled v preliminarne izsledke o državljskih praksah segmenta digitalne elite mladih v Sloveniji, v zaključku pa bodo predlagana izhodišča za dopolnjevanje obstoječega raziskovanja politične (ne)aktivnosti mladih z vključevanjem intersekcionalnosti.

Digitalna neenakost in intersekcionalnost

Pojem digitalne neenakosti se je uveljavil sredi 90. let prejšnjega stoletja kot artikulacija neenakosti med tistimi, ki imajo dostop do NKT in interneta, ter tistimi, ki ga nimajo. Zaradi ekspanzivnega razvoja, dostopnosti in razširjenosti NKT se je v sodobnosti težišče premaknilo z merjenja neenakosti v dostopu na raziskovanje neenakosti v znanju, spretnostih, raznolikostih in frekventnosti uporabe. DiMaggio (v Mossberger et al., 2008) definira digitalno neenakost kot »neenakost v dostopu do interneta, obsegu uporabe, poznavanju brskalnih strategij, kvaliteti tehnoloških povezav in podpor, sposobnosti ovrednotiti informacije ter raznolikosti uporab«. V tej širši definiciji, ki sega onstran dostopa do tehnologij, je poleg tehnoloških veščin uporabe ključno tudi vprašanje kulturnega kapitala, torej zmožnosti interpretiranja in razumevanja informacij, ki so dostopne na spletu, saj je internet bralno intenziven medij in terja visoko stopnjo bralne pismenosti, ki ni samoumevna (Mossberger et al., 2008). Koncept digitalne neenakosti artikulira tezo, da lahko NKT z vidika družbene mobilnosti omogočajo posameznikom, organizacijam in družbam izboljšanje lastnega položaja ne glede na obstoječe strukturne omejitve. Hkrati pa izpostavlja, da NKT z vidika družbene reprodukcije zaostrejuje obstoječe neenakosti, s tem ko povečujejo možnosti tistih, ki so že privilegirani, in še bolj marginalizirajo tiste, ki so izključeni (Hargittai, 2013). NKT se tako z vidika družbene enakosti kažejo

kot sredstvo doseganja enakosti in hkrati kot način poglobljanja in multipliciranja obstoječih neenakosti. Z vidika politične participacije NKT omogočajo različne stopnje in načine vključenosti v politične procese od bolj poglobljenega informiranja, lažjega povezovanja s podobno mislečimi do večjih možnosti razširjanja idej in sprožanja političnih akcij. Raziskave izpostavljajo, da so NKT pomembno orodje politične participacije tistih mladih, ki so že politično aktivni (Banaji et al., 2009), zato se pojavlja skrb, da nedostop do NKT in spretnosti uporabe lahko poveča neenakosti med mladimi, ki so že politično aktivni, in tistimi, ki niso.

Raziskave kažejo, da digitalna neenakost odraža obstoječe družbene neenakosti, pri čemer ima stopnja dosežene izobrazbe večji vpliv kot npr. spol, etničnost in dohodek (Mossberger et al., 2008). Medkulturno dokaj uniformen vzorec digitalne neenakosti kaže, da moški, pripadniki/pripadnice mlajše generacije, bele rase, urbanih regij, visoko izobraženi in tisti z višjimi dohodki spadajo med bolj digitalno opremljene, pismene in aktivne. Digitalna neenakost med moškimi in ženskami se postopno zmanjšuje, medtem ko spolno specifične rabe spleta in variacije digitalne aktivnosti pri ženskah ostajajo ves življenjski potek. Digitalno opremljenost in spretnosti uporabe povečuje tudi populacija starejših. Hkrati pa se digitalna neenakost med tistimi z vsaj srednješolsko izobrazbo in tistimi z nizko izobrazbo pogloblja. Zaradi strukturnih neenakosti nizka stopnja izobrazbe pogosto sovпада z migrantskim statusom, manjšinsko etničnostjo/raso in nizkim družbeno-ekonomskim razredom, kar pomeni, da digitalna neenakost še naprej pogloblja obstoječe družbene neenakosti in da kljub razširjenosti uporabe NKT med mladimi digitalna neenakost z menjavo generacij ne bo kar izgnila. V Sloveniji aktualne raziskave kažejo, da so »digitalno revne« predvsem starejše ženske iz nižjega družbeno-ekonomskega razreda, medtem ko digitalno elito predstavljajo mladi, visoko izobraženi pripadniki/pripadnice srednjega razreda, ki imajo neomejen dostop do spleta, so visoko digitalno in bralno pismeni ter NKT redno dnevno uporabljajo (Oblak Črnič, 2012). Hkrati pa raziskava Civicweb razkriva, da imajo v Sloveniji mladi pripadniki in pripadnice etničnih manjšin manj digitalnih izkušenj kot celotna populacija mladih (Banaji et al., 2009).

Vprašanje digitalne neenakosti kot veččin uporabe NKT je povezano tudi s produkcijsko neenakostjo (*production divide*) (Neihs, 2013), ki ločuje potrošnike od ustvarjalcev spletnih vsebin. Kljub široki razširjenosti in uporabi NKT ter interaktivnih aplikacij, ki uporabnikom omogočajo, da aktivno participirajo in soustvarjajo spletne vsebine, jih večina ostaja pasivnih potrošnikov. Pojem produkcijske neenakosti še nadalje osvetljuje kontinuiteto med družbenimi in digitalnimi neenakostmi, ki se poleg v dostopu in veščinah kažejo tudi v načinih spletne participacije, možnostih aktivne (samo)reprezentacije in stopnji delovanja. Pri tem gre za vprašanje politik

reprezentacije oz. kako spletne vsebine in prostori konstruirajo družbeno marginalizirane glasove, lokacije in pripadnosti ter prispevajo k vzdrževanju hegemonih oblik dominacije. Digitalno, zlasti z uporabo družbenih omrežij, se namreč vzpostavlja kot spoznavni prostor, prostor produkcije in razširjanja vednosti, potencialnega dostopa do javne sfere z mesta margine ter boja za pomen, priznanje in (samo)reprezentacijo. S te perspektive je pomembno reflektirati, komu je omogočeno/onemogočeno digitalno priznanje in delovanje (Neihs, 2013). Nekatere, zlasti feministične avtorice zato pri tematizaciji digitalne neenakosti izpostavljajo, da je potrebna inkluzivnost marginaliziranih glasov tudi na ravni programiranja, kjer dominirajo predvsem moški, belci heteroseksualne spolne usmerjenosti, ki na ravni programskih struktur reproducirajo zahodocentristične, androgene kulturne kode in s tem obstoječa razmerja moči. Vsak, ki teži k priznanju in delovanju v digitalnem prostoru, se mora podrediti določenim pravilom in paradigmam.

Čeprav se je mogoče strinjati s tezo, da je vprašanje digitalne neenakosti vprašanje demokracije, pa se vizija, ki predvideva, da zmanjševanje digitalne neenakosti vodi v večjo in bolj aktivno vključenost v politične procese, kaže kot preveč optimistična. Kljub temu, da NKT potencialno povečujejo priložnosti za participacijo v javnem, pluralizacijo javnosti in protihegemonizacijo z rahljanjem monopola uradnih reprezentacij realnosti ter potencialno omogočajo večglasje, v katerem lahko marginalizirane skupine pridobijo prostor za svoj glas in politično emancipacijo (Horvat Vidmar, 2013), je potrebno potegniti ločnico med tehnološkimi potenciali in kompleksnimi družbenimi dejavniki, ki vplivajo na spodbujanje in omogočanje potencialov (Oblak Črnič, 2013). V sodobnih družbah naraščajočih neenakosti (Wilkinson, 2005) ostaja koncept digitalne neenakosti zelo relevanten pri opozarjanju na pomen vključevanja težko dostopnih in marginaliziranih skupin (kar so med mladimi npr. Romi, migranti, osipniki, revni, mladi s posebnimi potrebami), ki se nahajajo v največjem tveganju izključenosti iz družbe in politike. Vendar ima koncept digitalne neenakosti zaradi svojega spogledovanja s tehnološkim determinizmom omejen domet pri pojasnjevanju družbenih neenakosti in, posebej, politične (ne)aktivnosti mladih.

V nadaljevanju reflektiramo, kako lahko koncept interseksionalnosti, niansirana obravnava kompleksnosti družbenih razlik in neenakosti, ki se je razvila v 80. letih prejšnjega stoletja v feministično orientiranem raziskovanju (Crenshaw, 1991), dopolnjuje koncept digitalne neenakosti ter prispeva k preseganju tehnološkega determinizma z umestitvijo analize v kontekst družbenih odnosov in razmerij moči. Interseksionalnost izhaja iz spoznanja, da neenakosti nimajo enega samega ali enotnega vira: denimo, spolna neenakost nima univerzalnega vpliva na vse ženske enako, temveč se kategorija spola povezuje z drugimi strukturnimi viri neenakosti ali privilegijev,

kot so razredna, etnična/rasna pripadnost, ali s kakšnim drugim položajem. Intersekcionalnost razkriva specifičnost in okrepljenost neenakosti/privilegiranosti pri sovpadanju več medsebojno součinkujočih marginaliziranih/privilegiranih družbenih lokacij. Hkrati se razlikuje od pristopov, ki proučujejo multiple kategorije družbenih razlik (denimo spol *in* etničnost), po tem, da jih ne vidi samo kot enako pomembne in soodvisne, temveč kot medsebojno konceptualno sokonstruirane; torej ne gre za dodajanje dimenzij in virov neenakosti, temveč za njihovo prepletenost in za način, kako so utemeljeni v konkretnih situacijah in v času.

Koncept intersekcionalnosti v analizo vključuje součinkovanje med različnimi ravnmi družbenega. Mikroraven identitetnih konstrukcij razkriva, kako se družbena struktura, »zunanje«, »objektivno« prevaja v individualno, »subjektivno«, »intimno« v nikoli zaključenih identitetnih pogajanjih, kako posameznik kombinira različne pripadnosti, katere pripadnosti doživlja kot dominantne, kako legitimizira svoj položaj. Interes za subjektivno v odnosu do strukturnih razmerij moči ne pomeni zdrsa v psihologizem, pač pa obogati analizo strukturnih neenakosti z odkrivanjem procesov, v katerih se posamezniki pogajamo o strukturnih neenakostih, jih reproduciramo ali se jim upiramo. Mezoraven institucionalnih okvirov razkriva, kako različne domene življenja (intimnost, ekonomija, politika) s svojimi organizacijskimi okviri in normami vplivajo na neenakosti. Intersekcionalnost namreč ne locira neenakosti avtomatično v eno samo domeno, pač pa razkriva prepletanje domen, iz katerih neenakosti izhajajo: denimo kot presečišče ekonomije in zasebnosti/intimnosti ali presečišče državljanstva, dela in spola. Na makroravni politik, norm, vrednot in sistemov vednosti, ki so legitimizirani z navidezno »objektivno« pozicijo akademske ali politične moči ali moči večine in »zdravega razuma«, intersekcionalnost prav to mesto »objektivne« vednosti o položajih »drugih« nenehno preizprašuje (Hrženjak in Jalušič, 2011).

McCall (2005) predlaga tri možne aplikacije intersekcionalnosti. Interkategorialni pristop navidezno pristaja na obstoječe analitične kategorije (npr. spol, etničnost/rasa, razred), da bi dokumentiral neenakosti med družbenimi skupinami. Gre za »strateško« uporabo družbenih kategorij, da bi se pokazalo na povezanost med posameznimi družbenimi skupinami in izkušnjami neenakosti. Intrakategorialni pristop izhaja iz marginaliziranih intersekcionalnih identitet kot izhodiščne analitične pozicije, da bi razkril heterogenost znotraj posamezne kategorije. Ta pristop naredi vidne ne dovolj teoretizirane izkušnje dvojno/trikratno marginaliziranih/privilegiranih subjektov. Antikategorialni pristop temelji na dekonstrukciji analitičnih kategorij spola, razreda, etničnost in rase, pri čemer naredi viden družbeni proces kategorizacije ter delovanje izključevalnih mehanizmov in hierarhij. Ta pristop kaže, da uporaba kategorij vedno vodi v stereotipizacijo. S temi analitičnimi postopki intersekcionalnost omogoča vpogled v: heterogenost

in razlike znotraj posamezne kategorije; procesualnost, variabilnost in dinamično tvorjenja mnogoterih pripadnosti; razmerja moči in dominacije med kategorijami in znotraj njih.

Medtem ko koncept digitalne neenakosti ostaja znotraj interkategorialnega pristopa ter razkriva makroneenakosti v dostopu do NKT in veščin uporabe ter posledično družbene vključenosti/izključenosti med npr. spoloma, pripadniki različnih etničnosti/ras, izobrazbenih, poklicnih, dohodkovnih in starostnih skupin, ga perspektiva interseksionalnosti dopolnjuje tako, da pokaže na heterogenost znotraj kategorij, ki jo tvorijo součinkovanja pripadnosti različnim kategorijam hkrati, ob čemer upošteva prepletenost različnih domen življenja, kot so zasebnost, ekonomija, politika, ter mikroidentitetno, mezoorganizacijsko in makronormativno dinamiko. Zgledne primere interseksionalne interpretacije je mogoče zaslediti tudi znotraj analiz digitalne neenakosti. V Združenih državah npr. ugotavljajo, da moški pripadniki afroameriških skupnosti iz nižjega družbeno-ekonomskega razreda kažejo manj interesa za digitalno kot ženske, kar avtorji povezujejo s kulturno specifičnimi konstrukcijami moškosti in ženskosti v intersekciji s področjem dela, ki predvidevajo, da naj bi moški opravljali fizična dela, ki niso vezana na digitalizacijo, medtem ko ženske vidijo svojo perspektivo v digitaliziranem servisnem sektorju (Mossberger et al., 2008). Drug primer se nanaša na niansirano interpretacijo spolnih razlik. Medtem ko se razlike med moškimi in ženskami v digitalni vključenosti na splošno izenačujejo, raziskave kažejo, da so ženske srednjih let manj digitalno vključene kot starejše ali mlajše ženske, ker jih od tega odvrtačajo konstrukcije ženskosti v intersekciji s področjem zasebnosti in družine, ki opredeljujejo njihove skrbstvene in materinske prioritete (prav tam).

Mladi in (digitalna) politična participacija

Specifičnost pozicije mladih v polju politične participacije

Z vidika interseksionalnosti je potrebno mlade prepoznati kot specifično skupino (potencialnih) političnih akterjev, ki jo določajo specifična družbena umeščenost glede na dimenzijo starosti ter njena situiranost v razmerjih moči in v odnosu do različnih koncepcij političnega. Na politično aktivacijo posameznika vpliva med drugim njegova lokacija v domenah življenja, kot so intimnost/družina in ekonomija/delo. S perspektive življenjskega poteka motivacije in priložnosti za politično delovanje naraščajo s starostjo, ko se posameznik vpne v sfero dela in formira lastno družino (Stolle in Micheletti, 2011). S tega vidika se interesi mladih, ki so še vpeti v izobraževalni proces, le delno vključeni na trg dela in preskrbljeni v primarni družini, kažejo kot individualizirani in usmerjeni v zasebnost. Hkrati

je potrebno upoštevati, da vstop v politično in javno za mlade z vidika medgeneracijskih razmerij moči ni samoumeven. Te prostore namreč uokvirjajo norme, ki so jih postavile (starejše) generacije političnih elit z drugačnimi definicijami in prioriteta, kaj je politično relevantno in kaj ni, kakšna so pravila vstopa in participacije, hkrati pa je namen teh norm tudi reprodukcija elit in omejevanje vstopa v sfero političnega, o čemer priča npr. obsežna evidenca o prizadevanjih žensk in pripadnikov/pripadnic etničnih manjšin za njihovo pripoznanje kot legitimnih političnih akterjev. Mladi, ki so odrasli v digitaliziranih in globaliziranih razmerah družbenosti, lahko te norme prepoznavajo kot odtujene, arbitrarne, disciplinirajoče in jih zavračajo.

Mladi med konvencionalnimi in digitalnimi stili politične participacije

Študije po eni strani opozarjajo, da so mladi z vidika konvencionalnih meril politične participacije vse bolj nezainteresirani za javne in skupne teme, da se umikajo iz javnega življenja v spletna vrstniška omrežja iger, popularne kulture in potrošništva. Po drugi strani nekateri avtorji izpostavljajo, da je politična participacija sodobne mladine nekoliko nižja v primerjavi z aktivnostjo mladih v preteklih desetletjih, hkrati pa poudarjajo, da je v sodobnosti demokratični deficit značilen za celotno populacijo, ne samo za mlade (Stolle in Micheletti, 2011). Spet drugi avtorji ocenjujejo, da se mladi vendarle zavedajo pomena politične aktivnosti, vendar percipirajo politične institucije in elite kot neodzivne in odtujene od resničnih problemov. Čeprav so mladi spodbujani k politični participaciji, ocenjujejo, da jih na tradicionalnih pozicijah moči nihče zares ne posluša, in četudi jih posluša, temu ne sledijo dejanja (Bennet, 2008). Zato se mladi odvrčajo od konvencionalnih kanalov politične participacije in, poleg protestnih dejavnosti in potrošniškega aktivizma, posegajo po drugačnih, vrstniških, neposrednih, individualiziranih oblikah participacije, ki jih omogočajo NKT, kot so uporaba socialnih omrežij za politične namene, politično potrošništvo, izražanje mnenj o javnih zadevah prek spletnih forumov, komentiranje prispevkov novinarjev na spletnih medijskih portalih ipd., pri čemer spletno politično aktivnost dopolnjujejo in povezujejo z aktivizmom v družbi (Bennet et al., 2011). Zaradi alternativnih oblik politične participacije, ki jih mladi razvijajo v spletnih omrežjih, nekateri avtorji (Livingstone, 2007) postavljajo vprašanje, ali se mladi ne odvrčajo od politike zato, ker so dominantna pojmovanja, kaj je državljanska aktivnost in kaj je politično, preozka. S te perspektive se zdi, da so mladi izključeni iz političnega, ker politične elite vztrajajo pri tradicionalnih načinih in vsebinah politične participacije, ki jih mladi ne prepoznavajo kot relevantne. Medtem ko se mladi ne angažirajo v makroinstitucionalni politiki vlade in političnih strank, ki si jo prilašča starejša generacija in jo uokvirjajo tradicionalni vzorci politične kulture, so

aktivni v mikropolitčnih praksah vsakdanjega življenja, specifičnih topik in sporadičnih kampanj. Bennet et al. (2011) ocenjujejo, da gre pri tem za fragmentacijo in diverzifikacijo državljanskih stilov politične participacije, ki je logična posledica fragmentacije sodobne družbe.

Heterogenost mladih

Poleg nezadostne pozornosti posebnostim družbene umeščenosti mladih, njihovim specifičnim interesom in drugačnim stilom političnega delovanja, ki jih razvijajo, je z vidika intersekcionalnosti problem študij o politični (ne)aktivnosti mladih tudi trdovratna uporaba generičnega pojma mladi ter s tem homogenizacija mladih in neupoštevanje neenakih kontekstov njihovega vsakdanjega življenja. Zelo malo raziskav naslavlja raznolikost mladih in njihovo stratificiranost po starosti, regionalni, etnični, razredni, religijski, spolni in seksualni pripadnosti. Raziskava Civicweb, ena redkih, ki raznolikosti mladih posveča posebno pozornost, kaže, da npr. spletne strani na ravni EU, ki naslavlajo mlade, razlike med njimi kulturalizirajo ter jih omejujejo na jezikovno in nacionalno raznolikost, medtem ko razlike po drugih dimenzijah, ki z vidika strukturnih neenakosti bistveno bolj vplivajo na neenakost med mladimi, preprosto zamolčijo (Banaji et al., 2009). Mladi so tako s spletnih strani, namenjenih spodbujanju njihove politične participacije, nagovorjeni kot homogena populacija, spletne strani političnih strank, kot kaže slovenska raziskava DIG-CIT,² pa mladih kot specifične kategorije državljanov sploh ne prepoznavajo. Upoštevanje heterogenosti mladih in njihovih raznolikih družbenih lokacij ter s tem specifičnih političnih interesov je mogoče zaslediti zlasti med spletnimi stranmi, ki jih mladi ustvarjajo za mlade z namenom opolnomočenja, kot so npr. spletne strani za romska dekleta, mlade migrante, mlade pripadnike spolnih manjšin ipd. Raziskava Civicweb kaže, da obstajajo pomembne razlike med mladimi v interesu za politično; interes za državljanske in politične spletne strani je večji med starejšimi mladimi (19–25) kot med mlajšimi mladimi (15–18), mladimi, ki ne živijo s starši, mladimi, ki se identificirajo kot religiozni, in med mladimi ženskami. To nasprotuje nekaterim zdravorazumskim percepcijam, da so dekleta manj zainteresirana za politiko kot fantje ali da je naraščajoča religijska pripadnost med mladimi pripadniki etničnih manjšin in migrantskih skupnosti eden od razlogov politične pasivnosti mladih v Evropi (Banaji et al., 2009). Za Slovenijo raziskava Mladina 2010 kaže, da mladi iz družin z višjim družbeno-ekonomskim statusom in iz urbanih okolij pogosteje politično participirajo ter da so mladi, ki niso zadovoljni z delovanjem demokracije, manj politično aktivni.

² Glej Oblak Črnič in Amon Prodnik v tej številki.

Segment digitalne elite mladih v Sloveniji z vidika državljanske (ne)aktivnosti

V nadaljevanju podajamo preliminarne izsledke iz slovenske raziskave DIG-CIT³, v kateri smo opravili intervjuje v skupini študentov in študentk družboslovja⁴. Namen poglobljenih intervjujev ni bil meriti politično participacijo mladih, pač pa pridobiti vpogled v stališča, vrednote, izkušnje in identitetna pogajanja respondentk/-ov ter tako omogočiti mikroanalizo, ki odpira prostor za vnašanje novih interpretacij, tistih, ki so bile prezrte v prevladujočih razlagah politične (ne)aktivnosti mladih. Gre za specifičen vzorec študentk/-ov družboslovja, ki, kot so povedali v intervjujih, so vsi opremljeni z (vsaj) lastnim prenosnim računalnikom in pametnim telefonom, so večji uporabe NKT, imajo neomejen dostop do interneta in dnevno uporabljajo NKT od 2 do 12 ur, kar jih umešča v digitalno elito. Izhodiščni namen študije je bil aplicirati intrakategorialni pristop in artikulirati heterogenosti v politični participaciji tega segmenta mladih po součinkovanjih dimenzij etničnosti, razredne pripadnosti in spola. Zaradi izrazite homogenosti vzorca, kar je ključna omejitev študije, je bilo mogoče intrakategorialnost aplicirati samo po dimenziji spola. Uporabljeni pristop je zato interkategorialni, pri čemer smo vzorec poenotili po dimenziji dostopa in spretnosti uporabe NKT. S tem smo segment mladih v vzorcu strateško kategorizirali kot »digitalno elito«, da bi dokumentirali specifičnosti visoko izobraženih, digitalno dobro opremljenih in visoko pismenih mladih kot specifičnega segmenta znotraj populacije mladih ter znotraj splošne populacije državljanov in državljanek do politične participacije. Preliminarna analiza je osredotočena na omejen izbor vprašanj o dostopu do NKT, vsakdanjih internetnih praksah, opredelitvi politične participacije in lastni državljanski (ne)aktivnosti, vlogi NKT za državljansko aktivnost ter splošni oceni spletnih strani političnih strank.

³ Temeljni raziskovalni projekt DIG-CIT je v začetni fazi, poteka v obdobju 2013–2016 in ga financira ARRS. Koordinira ga Mirovni inštitut v partnerstvu z Univerzo v Ljubljani, Fakulteto za družbene vede, in Univerzo na Primorskem.

⁴ Intervjuji so potekali v vzorcu podiplomskih in dodiplomskih študentov in študentk komunikologije in kulturologije na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani v aprilu in maju 2014. V vzorec so bili vključeni 4 fantje in 10 deklet v starosti od 21 do 29 let, vsi so bili slovenski državljani in slovenske nacionalne pripadnosti ter srednjega razreda, razen ene respondentke, ki je pripadala nižjemu razredu. Heterogenost vzorca so poleg spola določale dimenzije bivališča (pri starših, samostojno), vpetosti v partnerstvo in delo, tip primarne družine (samohranilska, dvostarševska, velika, razširjena) in religijske pripadnosti. Intervjuji, ki so potekali v obliki strukturiranega pogovora, so trajali od ene do dveh ur, bili so posneti in transkribirani. Vprašalnik je bil sestavljen iz dveh delov: prvi del se je nanašal na kontekstualno umeščeno respondentov (demografski podatki, stališča o družbenih razlikah in neenakostih, refleksija lastne pozicionalnosti, družina, dostop do NKT, internetne prakse in pismenost ter opredeljevanje politične participacije); drugi del je preverjal percepcije spletnih strani političnih organizacij (strank SDS, SD, TRS, Pirati, organizacij ŠOU, Iskra ter institucij Državni zbor in Urad predsednika vlade) z vidika vsebine, politične participacije, forme in učinka.

Kot so povedali respondenti, uporabljajo NKT na vseh področjih življenja – pri študiju, delu, druženju, sprostitvi, hobijih, prevladujejo pa uporabe informiranja, druženja in dela, pri čemer področja med seboj niso zamejena, pač pa se prepletajo. Pomen NKT z vidika politične aktivnosti respondenti vidijo predvsem v pridobivanju informacij in kot način obveščanja (npr. *»Na Facebooku izvem za vse dogodke, okrogle mize«* ali *»Lažji dostop do informacij, večji pregled z več zornih kotov kot npr. pri časopisu, cenejši dostop do različnih mnenj, blogi s stališči in kritikami«*). Hkrati pa prepoznavajo tudi omejitve oz. načine navidezne politične aktivnosti, ki jih NKT omogočajo: *»Lahko pa je tudi mašilo preko lajkanja, ki v bistvu nič ne pomeni, v smislu, OK, saj sem dovolj naredil, če sem polajkal.«* Študentje in študentke družboslovja so v intervjujih izkazali, da imajo visoke standarde, kaj zanje pomeni biti politično aktiven, ki segajo onstran konvencionalnih norm. Udeležba na volitvah in informirati se o aktualnih zadevah, kar spada v okvir konvencionalnega pojmovanja politične aktivnosti, predstavljata intervjuvancem osnovna pogoja, da se nekdo lahko deklarira kot politično aktiven. Vendar to ni dovolj. Kot pomembno izpostavljajo uporabo različnih virov informiranja. Večina jih ne bere dnevnega časopisja in ne spremlja televizijskih poročil, namesto tega redno prebirajo raznolike domače in mednarodne spletne medijske portale in uporabljajo tudi druge spletne vire informiranja. Ocenjujejo, da je spremljanje raznolikih virov in oblikovanje lastnega mnenja bistveno z vidika pristranskosti medijev. Splet tako uporabljajo kot alternativen, bolj raznolik, manj hierarhičen vir informacij, prek katerega vzpostavijo distanco do *»uradnih verzij«* dogodkov in preverjajo avtoriteto pogleda uradnikov, vlad in medijev. Večina jih meni, da je pogoj politične aktivnosti tudi izpostavljanje svojega stališča v javnosti, pri čemer je za ta segment mladine legitimen prostor javne razprave tudi splet in aktivnosti, kot so objava komentarja pod novico, objava na Facebooku, delitev novic in člankov po družabnih omrežjih, debata na forumih in blogih ipd. Ena od respondentk pravi: *»Veliko stvari se sploh ne dogaja offline.«* Poudarjajo, da članstvo v politični organizaciji ni pogoj za politično aktivnost, hkrati pa v politično aktivnost umeščajo podpisovanje peticij, zbiranje podpisov, udeležbo na protestih, akcije, sodelovanje na okroglih mizah ipd. Usmerjenost na mikropolitike vsakdanjih praks je izpostavila ena od respondentk, ki pravi, da se politična aktivnost *»lahko (se) začne že doma, ko se pogajaš s stališča spolov, kaj naj bi kdo naredil, in kako dojemaš partnerja.«*

Respondenti so kritično ocenjevali spletne strani političnih strank in drugih političnih organizacij z vidika enosmerne in hierarhične komunikacije, ki kljub tehnološkim možnostim ne omogočajo interaktivnosti, horizontalne komunikacije in odzivnosti, pač pa funkcionirajo predvsem kot *»oglasne deske«* političnih strank, ki prek poročanja o svojih aktivnostih naslavljajo predvsem svoje podpornike, ne pa širše javnosti in realnih družbenih

vprašanj. Zato ta segment mladih večinoma ne vidi možnosti vplivanja na politiko od spodaj navzgor prek aktivnega sodelovanja na spletnih straneh političnih organizacij. Pozitivno ocenjujejo možnosti komentiranja na spletnih straneh, hkrati pa so kritični do odsotnosti moderiranja blogov in komentarjev, predvsem pa do neodzivnosti organizacij na komentarje. Kritični so tudi do agresivnega, populističnega in sovražnega diskurza na spletnih straneh, kar nekatere povsem odvrne od sodelovanja.

Najbolj je respondente nagovorila spletna stran študentskega društva Iskra zaradi vsebin, s katerimi so se kot študentje lahko identificirali. Čeprav so respondenti identificirali svoje raznolike pozicionalnosti (npr. po spolu, vključenosti v področje dela, v partnerstvo, po tipu primarne družine, hobijih ipd.) in problematizirali npr. svoj položaj na trgu dela in neenakost spolov v družbi, pa teh vprašanj niso politizirali. Namesto tega so se pri nekaterih ravno pozicija študenta in teme, povezane s položajem študentov v družbi, izkazale kot tiste, ki jih spodbujajo k politični aktivnosti. Kot izpostavlja eden od respondentov: *»Kot študent, sploh kot družboslovec, čutim odgovornost, da se zanimam za stvari s političnega ali bolj socialnega vidika.«* Po drugi strani pa vpetost v redno ali priložnostno delo, hkrati z rednimi študentskimi obveznostmi, o kateri je poročala večina podiplomskih študentov, zaradi preobremenjenosti lahko odvrača od politične aktivnosti. Ena od respondentk tako pravi: *»Imam strukturne ovire, ker hodim v službo. Včasih nimam časa, ker delaš toliko drugih stvari.«*

5 respondentk se je identificiralo kot politično aktivnih, 6 kot politično pasivnih, trije pa kot občasno aktivni. Vendar je te številke potrebno vzeti z rezervo, saj v samorefleksijah in legitimizacijah svoje politične (ne)aktivnosti študentje in študentke družboslovja izkazujejo precej ambivalentnosti. Te po eni strani kažejo na težave, ki jih ima ta segment mladih z umestitvijo svojega interesa za politično v konvencionalne koncepte politične aktivnosti (npr. *»Hodim na volitve, vendar se nimam za politično aktivno... Velikokrat nimam izdelanega stališča«* ali *»Nekje vmes: volim, bil sem na protestu, vendar imam fokus na nekih drugih stvareh«*). Po drugi strani pa ambivalenten odnos do lastne politične (ne)aktivnosti sprožajo tudi visoki standardi, s katerimi študentje in študentke družboslovja konstruirajo politično aktivnost (npr. *»Sem pasivna. Čeprav redno spremljam dogajanje in volim, nimam želje po angažiranju in spreminjanju«* ali *»Pasivna. Imam stališča vendar se goreče ne vključujem v debate«* ali *»Občasno aktiven. Volitve smatram kot dolžnost, ne samo pravico. Sodeloval sem že pri zbiranju podpisov, stvari želim prebrati iz prve roke«*). Zanimivo je, da so se v vzorcu slovenskih študentov in študentk družboslovja kot politično aktivna identificirala izključno dekleta (npr. *»Aktivna. Hodim na volitve in proteste, diskutiram, izražam mnenje na portalih, napisala sem protestno pismo na ministrstvo in se podpisala«*). Medtem ko je v konvencionalnih (maskuliniziranih)

vzorcih političnega delovanja potrebno vzpostavljane obveznih kvot za vključevanje žensk, izgleda, da državljanski stili mladih, ki implicirajo nehierarhičnost, interaktivnost, dialoškost in inkluzivnost, vzpostavljajo razmere tudi za bolj številčno politično subjektivizacijo mladih žensk. Hkrati pa vključevanje segmenta izobraženih deklet v različne oblike socialnega in političnega aktivizma, podprte z NKT, kaže na njihovo aktivno pogajanje za svojo identitetno pozicijo in transgresijo dominantnih spolnih norm v situaciji, ko postfeministična neoliberalna ideologija zavezuje mlade ženske predvsem k »potrošniškemu državljanstvu« (Harris, 2013). Vključevanju deklet v politično skozi NKT, kako delujejo in katere teme odpirajo, ali širše, vloge spolov v novih stilih državljanstva bi bilo vredno posvetiti posebno raziskovalno pozornost.

Preliminarna analiza intervjujev s študenti in študentkami družboslovja prej kot v njihovo politično neaktivnost odpira vpogled v njihovo kritično držo in zadržanost do konvencionalne in aktualne institucionalne politike, ambivalenten odnos do lastne pozicije v polju političnega delovanja, številčnejšo politično subjektivacijo žensk v primerjavi z moškimi in porajanje drugačnih stilov državljanke participacije, ki so podprti z NKT.

Sklep

1317

V prispevku smo izhajali iz predpostavke, da sodobne razmere družbenosti, kot so globalizacija, digitalizacija, fragmentacija in individualizacija, ter rahljanje enovitih pripadnosti političnim entitetam, kot so stranke, sindikati, cerkev, razred in nacija, vodijo na strani institucionalne politike v demokratično dilemo, kako naslavljati raznolike politične preference in ne izključevati specifičnih družbenih skupin, na strani mladih državljanov in državljanek pa v generacijsko spreminjanje pojmovanj in praks politike, državljanstva in participacije, kar nekateri avtorji opredeljujejo kot fragmentacijo državljanških stilov, ki logično sledi fragmentaciji družbe. Medtem ko nekatere raziskave svarijo pred naraščajočo depolitizacijo, usmerjenostjo mladih v zasebnost, individualno in potrošniške izbire, druge študije (vključno s preliminarnimi ugotovitvami kvalitativne študije projekta DIG-CIT, opravljene med študenti in študentkami družboslovja v Sloveniji), kažejo na kritičnost mladih do institucionalne politike, ki da ne zmore integrirati njihovih komunikacijskih, identitetnih in političnih preferenc, ki zato ustvarjajo alternativne prostore, načine in vsebine političnega delovanja. Vprašanje, ki se pri tem postavlja, se nanaša na razmerja moči med različnimi načini političnega delovanja. Ali gre pri fragmentaciji državljanških stilov za pluralizacijo oblik političnega delovanja, konstruktiven soobstoj in sodelovanje med njimi, ali gre za boje za hegemonijo in postopno transformacijo političnega? Ali je nove stile politične participacije mladih mogoče ugledati kot vzporedne diskurzivne prostore, ki

z odpiranjem možnosti za prakticiranje alternativnih načinov politične aktivnosti, za drugačne vsebine in norme političnega delovanja postopno transformirajo izključujoče norme dominantnih okvirov političnega?

NKT imajo v porajajočih se praksah političnega delovanja mladih pomembno vlogo, zato smo najprej reflektirali domet koncepta digitalne neenakosti, ki se osredotoča na pomen dostopa do NKT in veščin njihove uporabe za družbeno vključenost in enake možnosti za politično participacijo. Ugotavljamo, da kljub veliki razširjenosti in dostopnosti NKT in znanj njihove uporabe v sodobnih družbah globalnega severa ostaja spremljanje digitalne neenakosti pomembna naloga raziskovanja in politik. Marginalizirane skupine, kot so etnične in rasne manjšine, revni in migranti, katerih število se v sodobnih družbah povečuje, posamezniki z nizko stopnjo izobrazbe in posamezniki s posebnimi potrebami, med njimi zlasti mladi, se še vedno soočajo z digitalno neenakostjo, kar ob vse bolj razširjeni digitalizaciji vsakdanjega življenja pogloblja in multiplicira njihovo izključenost. Omejitve koncepta digitalne neenakosti pri pojasnjevanju politične (ne)aktivnosti pa se kažejo v njegovem zanašanju na tehnološki determinizem, saj sam dostop do NKT in spretnosti njihove uporabe ne pojasnjuje raznolike rabe NKT in družbene vključenosti. Potrebna je bolj družbeno umeščena analiza, ki obravnava posameznikovo ali skupinsko specifično družbeno lokacijo, multiple pripadnosti, pozicioniranost v razmerjih moči, součinkovanje različnih domen življenja ter preplet mikroidentitetnih, mezoorganizacijskih in makronormativnih ravni. Zato v prispevku predlagamo dopolnitev koncepta digitalne neenakosti s konceptom interseksionalnosti v analizah učinkov NKT na (ne)enake možnosti, (ne)enakost, družbeno vključenost/izključenost, vključno s pogoji za politično participacijo.

Z vidika interseksionalnosti je mogoče predlagati raziskovanje politične (ne)aktivnosti mladih na drugačnih predpostavkah. Namesto vnaprejšnjega definiranja konvencionalnih standardov političnega delovanja in kvantitativnega merjenja, koliko jih politična participacija mladih dosega, bi bilo smiselno raziskati manj konvencionalno politično in družbeno delovanje mladih na spletu in v socialnih omrežjih ter jih reflektirati z vidika drugačnih, porajajočih se oblik participacije v novih razmerah družbenosti in z vidika specifične družbene umeščenosti mladih. V takih raziskavah je prostor za pozitivistične študije, ki kvantitativno dokumentirajo dostop do NKT ter spretnosti in načine njihove uporabe, pri čemer pa je potrebno analizirati segregirane podatke, ki izpostavljajo heterogenost in raznoliko družbeno umeščenost mladih po dimenzijah spola, razreda, etnične pripadnosti, migrantskega ozadja ipd., da bi lahko razkrili reprodukcijo izključenosti specifičnih skupin mladih, ki ima posledice tudi za njihovo politično (ne)aktivnost. Kvantitativne podatke je smiselno dopolnjevati s kvalitativnimi študijami (fokusnimi skupinami in individualnimi intervjuji), ki pomagajo

razumeti subjektivne pomene za statistikami, pri tem pa je potrebno upoštevati, kaj mladi sami in različne skupine mladih identificirajo kot državljanstvo, politično in politično delovanje. Hkrati pa je potrebno vključiti kritične študije, ki upoštevajo vlogo razmerij moči pri razlagi politične (ne)aktivnosti mladih.

LITERATURA

- Banaji, Shakuntala, David Buckingham, Liesbet van Zoonen in Fadi Hirzalla (2009): D17 Report: Synthesis of Results and Policy outcomes. Dostopno preko <http://www.civicweb.eu/images/stories/reports/civicweb%20wp11%20final.pdf>, 16. 5. 2014.
- Bauman, Zygmunt (2007): *Liquid Time. Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society*. Los Angeles: Sage Publications.
- Bennett, Lance W. (2008): *Changing Citizenship in the Digital Age*. V Lance W. Bennett (ur.), *Civic Life Online, Learning How Digital Media Can Engage Youth*, 1–24. Cambridge: The MIT Press.
- Bennett, Lance W., Chris Wells in Deen Freelon (2011): *Communication Civic Engagement: Contrasting Models of Citizenship in the Youth Web Sphere*. *Journal of Communication* 61: 835–856.
- Buckingham, David (2008): *Introducing Identity*. V David Buckingham (ur.), *Youth, Identity, and Digital Media*, 1–22. Cambridge: The MIT Press.
- Castell, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Crenshaw, Kimberly (1991): *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Colour*. *Stanford Law Review* 46 (6): 1241–1299.
- Hargittai, Eszter (2013): *The Digital Reproduction of Inequality*. V Susan J. Ferguson (ur.), *Race, Gender, Sexuality, Social Class. Dimensions of Inequality*, 495–504. Los Angeles: Sage.
- Harris, Antia (2013): *Young Women, Late Modern Politics, and the Participatory Possibilities of Online Cultures*. V Susan J. Ferguson (ur.), *Race, Gender, Sexuality, Social Class. Dimensions of Inequality*, 654–664. Los Angeles: Sage.
- Horvat Vidmar, Ksenija (2013): *Digitalna javna kultura in vox populi*. V Kristian Donko (ur.) *Politika 2.0. Internet in prihodnost demokracije*, 15–19. Ljubljana: Goethe Institut.
- Hrženjak, Majda in Vlasta Jalušič (2011): *Vrata niso baš odprta: (treba da jih gurneš, pa da se odvaraju): perspektive v reševanju kompleksnih neenakosti*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Isin, Engin F. (2009): *Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen*. *Subjectivity* 29: 367–388.
- Lister, Ruth, Fiona Williams, Anneli Anttonen, Jet Bussemaker, Ute Gerhard, Jacqueline Heinen, Stina Johansson, Arnlaug Leira, Birte Siim, Constanza Tobio in Anna Gavanas (2007): *Gendering Citizenship in Western Europe. New Challenges for Citizenship Research in a Cross-National Context*. Bristol: The Policy Press.

- Livingstone, Sonia (2007): The Challenge of Engaging Youth Online: Contrasting Producers' and Teenagers' Interpretations of Websites. *European Journal of Communication* 22: 165–184.
- McCall, Leslie (2005): The Complexity of Intersectionality. *Signs* 30 (3): 1771–1800.
- Mladina 2010. Končno poročilo. Univerza v Mariboru: Filozofska fakulteta. Dostopno preko http://mfdps.si/Files/Knjiznica/Mladina_2010_Koncno_poro_cilo.pdf, 15. 6. 2014.
- Mossberger, Karen, Caroline J. Tolbert in Ramona S. McNeal (2008): Digital Citizenship. *The Internet, Society, and Participation*. Cambridge: The MIT Press.
- Siim, Birte (2009): Citizenship, Diversity and Gender Equality. National belongings and intersections of gender, ethnicity and religion. Dostopno preko http://vbn.aau.dk/files/18695943/citizenship_diversity_and_gender_equality.pdf, 3. 6. 2014.
- Neihouser, Marie (2013): A Legible Face on Facebook? De/colonializing Gender and Race in Cyberspace. V Sarah Sepulchre in Petra Meyer (ur.), *From Cyborg to Facebook. Technological Arenas and Feminist Critiques*. Conference Proceedings, 83–91. Bruselj: Sophia.
- Oblak Črnič, Tanja (2012): Digitalne razslojenosti: Slovenska spletna kultura skozi razredno in kulturno diferenciacijo. *Družboslovne razprave* 28 (71): 39–62.
- Oblak Črnič, Tanja (2013): Izzivi e-demokracije: 2003–2013. V Kristian Donko (ur.), *Politika 2.0. Internet in prihodnost demokracije*, 10–15. Ljubljana: Goethe Institut.
- Stolle, Dietlind in Michele Micheletti (2009): Young People and Political Consumerism. Dostopno preko <http://sustainablecitizenship.com/pdf/Young-People-and-Political-Consumerism.pdf>, 5. 6. 2014.
- Yuval Davis, Nira (1999): The 'Multi-Layered Citizen'. *International Feminist Journal of Politics* 1 (1): 119–136.
- Wilkinson, Richard R. (2005): *The Impact of Inequality. How to Make Sick Societies Healthier*. London: Routledge.